

СИСТЕМА РЕМАРОК У РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОМУ АКАДЕМІЧНОМУ СЛОВНИКУ ЗА РЕДАКЦІЄЮ А. КРИМСЬКОГО ТА С. ЄФРЕМОВА

У статті зосереджено увагу на системі ремарок російсько-українського академічного словника, зокрема на їхньому складі та застосуванні. Описано підходи до застосування ремарок у російсько-українських словниках першої половини ХХ ст. Зроблено спробу класифікації ремарок російсько-українського академічного словника. Осмислено практику маркування слів у досліджуваній праці.

Ключові слова: українська мова; ремарки; академічний словник.

Початок ХХ ст. є важливим періодом розвитку української мови. У той час з'явилась одна з фундаментальних праць української лексикографії – російсько-український академічний словник за ред. А. Кримського та С. Єфремова (далі АРУС). Зважаючи на загалом обмежену кількість словників на той час та потреби українізації необхідність у такій праці була дуже гострою. У передмові до праці зазначено, що, Постійна Комісія для складання словника мала перед собою два головні завдання: дати відповідний часу реєстр російських слів і вичерпати якомога глибше багаті і мало ще досліджені лексичні скарби української мови [16, с. 6]. Найбільшу вагу словника порівняно з попередніми працями редакція вбачала в тому, що в українських перекладах він відбив великий поступ, який зробила українська літературна мова в перші десятиліття ХХ ст. На АРУС було покладено багато завдань, одним з яких стала диференціація слів української мови.

В 30-х рр. ХХ ст. АРУС досліджували О. Курило, О. Синявський, М. Калинович, Є. Маркович. Мовознавці частково аналізували систему позначок для характеристики слів у словнику, однак комплексний аналіз системи ремарок здійснений не був.

Після 1933 рр., коли радянська влада заборонила видання IV тому АРУС і визнала словник шкідливим, в українському мовознавстві він згадувався рідко, зазвичай як буржуазно-націоналістичний і такий, що не має ніякої наукової цінності. М. Жовтобрюх писав, що упорядники словника намагались укласти його так, щоб спрямувати розвиток української мови у реакційному напрямку. За висновками мовознавця, у АРУС майже зовсім ігнорувалися радянські слова й використовувалася українська лексика лише дожовтневого періоду. Часто до російських відповідників наводилися вигадані або вузькодіалектні слова замість широковживаних у радянській літературі [6, с. 120]. Т. Зайцева зауважувала, що основними методологічними хибами АРУС було орієнтування на лексику минулого, відсутність відчуття сучасності, ігнорування лексики, зв'язаної з боротьбою за побудову нового, соціалістичного суспільства, при перебільшеній увазі

до лексики, зв'язаної з релігією, церквою, та до лексики, що відображає різні ворожі настрої, відштовхування від революційної сучасності і разом з нею від російської культури, російської мови [4, с. 101]. На думку І. К. Білодіда, уже в 20-х роках АРУС не мав практичного значення, як неповний і лексично недосконалий, пізніше ж він став зовсім непридатним для користування. У АРУС було зібрано багато вигаданих і забутих слів, які призначались для того, щоб витіснити ними з української мови інтернаціоналізми й інші лексеми, спільні з російською мовою [10, с. 107]. А. Москаленко писав, що редактори АРУС штучно створювали розбіжність у лексиці російської та української мов, стилістично та семантично не розмежовували українських відповідників до російських слів, включили до словника вузькі провінціалізми [11, с. 127].

Отже, АРУС і зокрема система ремарок цього словника потребує детального вивчення. Дана робота може бути корисна у вивченні формування та розвитку літературної норми української мови у першій половині ХХ ст.

Мета нашого дослідження полягає у описі системи ремарок російсько-українського академічного словника за ред. А. Кримського та С. Єфремова, порівнянні її з системами ремарок словників, виданих раніше та пізніше, встановленні принципів застосування ремарок у словнику.

Про систему ремарок, послідовність їх застосування, класифікацію писали багато українських та іноземних дослідників, зокрема В. Дубічинський, А. Бурячок, О. Тараненко, С. П. Бирик. За визначенням А. Бурячка, [2, с. 93], ремарка – це важлива спеціальна позначка у словникових статтях, що вказує на сферу функціонування слова, його забарвлення, нормативність чи ненормативність. С. Бирик зазначає, що словник, як найавторитетніший законодавець норм слововживання відображає мовну діяльність у певному соціально-супільному періоді [1, с. 53].

О. Зайцева за критерієм рівня розвитку виділяє чотири етапи розвитку системи стилістичних ремарок

в українській лексикографії [7, с. 37]. За цією класифікацією перша половина ХХ ст. – це другий етап становлення цієї системи. У невеликих російсько-українських словниках того часу, наприклад, за ред. П. Терпила (1918), за ред. І. Перебенді (1918) ремарки не використовуються, хоча у цих словниках є слова, які потребують характерних позначок, наприклад, *базікало*, *бараболя*, *голівонька*, *болячка*. У більших за обсягом працях, наприклад, «Практичному російсько-українському словнику» за ред. М. Йогансена (1926), «Практичному російсько-українському словнику» за ред. Г. Сабалдира (1926) ремарки не виносяться в окремий список, не пояснюються, але використовуються в тексті, наприклад:

- вести себя – (*выразит.*) шануватися;
- заглаживать – (*переносно*) затушковувати;
- союз – (*грам.*) злучник;
- пришелец – (*презрительно*) заблуда.

В кінці 20-х, у 30-ті рр. ХХ ст. в українській лексикографії з'явилися фундаментальні роботи, які відіграли надзвичайно важливу роль у становленні єдиного варіанту української літературної мови та її нормалізації. Питання кодифікації мовної норми серед іншого починає вирішуватись і за допомогою словникових ремарок. Їхня кількість у лексикографічних працях збільшується, вдосконалюється система маркування слів. У «Словнику української мови» Б. Грінченка (1907–1909) налічуємо 26 позначок для характеристики слів, у «Російсько-українському словнику» С. Іваницького і Ф. Шумлянського (1918) – 33, у «Російсько-українському словнику» О. Ізюмова (1926) їх вже 50. У всіх згаданих вище словниках поряд з ремарками використовуються стилістичні коментарі. Наприклад, у «Російсько-українському словнику» С. Іваницького і Ф. Шумлянського (1918) є такі стилістичні коментарі:

- женихъ – (*на весілі в піснях*) князь;
  - журавль – (*вживається теж иноді*) – веселик.
- У «Російсько-українському словнику» за ред. О. Ізюмова (1926) також зустрічаємо стилістичні коментарі:
- дубоватый – (*о неуклюжем человеке*) дубуватий;
  - ехидна – (*переносно о человеке*) ехидна.

На час написання АРУС термін «ремарка» в українському мовознавстві ще не вживали, він увійшов до наукового обігу у середині 60-х рр. ХХ ст. [8, с. 167]. Список позначок для характеристики слів у АРУС називається «Герміні і вислови».

У передмові до АРУС зазначено, що «практичний характер словника вимагав деякого обмеження, тому вузьких провінціалізмів до нього не заводжено, а коли часом і роблено винятки, то всі такі слова позначено скороченням» [16, с. 8]. Стилістичне розмежування слів здійснювалося з погляду тогочасних норм слововживання. Система ремарок в АРУС має 239 одиниць. Вона помітно вдосконалена порівняно з попередніми словниками. Поряд з ремарками у формі скорочених слів використовуються і стилістичні коментарі, наприклад:

- (*вульгарно о француженке или гувернантке*) мамзель;
- (*с оттенком пренебрежения*) якийсь-там;
- (*вежливое обращение*) паніматка.

Словник дає багато нових позначок, які раніше не використовувались, зокрема, такі як *неол.* (*неологизм*), *жарг.* (*жаргонное*), *фамил.* (*фамильярно*).

Існують різні підходи до класифікації лексикографічних ремарок. За класифікацією В. В. Дубічинського виділяємо такі групи ремарок, використані в АРУС:

- граматичні (*будущее время, местоимение*);
- лексичні (*о мужчине, о человеке*);
- семантичні (*переносное*);
- функціонально-стильові.

Серед функціонально-стильових виокремлюємо такі підгрупи:

- термінологічні (*в фармакологии, в филологии*);
- стилістичні (*возвышенно, торжественно*);
- емоційно-експресивні (*шутливо, пренебрежительно*);
- хронологічні (*старое слово, неологизм*);
- статистичні (*малоупотребительное слово*).

Найбільші групи ремарок становлять термінологічні (87 одиниць) та граматичні (56 одиниць). Термінологічні ремарки позначають слова з практично усіх галузей наук, ремесел, з терміносистем окремих професій.

Серед стилістичних та експресивно-емоційних ремарок зустрічаємо як такі, що увійшли в систему українського словникарства і використовуються до сьогодні так і унікальні позначки, які залишилися в межах АРУС. Загальноприйнятими після виходу АРУС стали, наприклад, такі ремарки: *насмешливо*, *иронически*, *уничжительно*, *шутливо*. Серед унікальних ремарок АРУС можемо виділити такі:

- *делик.* (деликатно) щодо слів та виразів: **плетун** (лгун), **вікна плачуть** (окна запотели), **негарне місце** (отхожее место), **знудити** (истошнить), **уконтентуватися** (накушаться);
- *испорч.* (испорченное слово) щодо слова **обахта** (гауптвахта);
- *смехотв.* (смехотворное слово) щодо фрази **вираз на лиці поставити** (сделать гримасу);
- *сомнит.* (сомнительное слово) щодо назви рослини **горлянка** (куриная слепота).

Деякі ремарки того самого змісту в АРУС мають кілька варіантів, наприклад:

- *ариф.* і *арифм.* (арифметический термин);
- *канц.* і *канцел.* (канцелярский термин);
- *арх.* і *архаич.* (архаичное слово);
- *астр.* і *астрон.* (астрономический термин);
- *взаим.* і *вз. з.* (взаимный залог).

Деякі ремарки мають по 3-4 варіанти, наприклад:

- *мед., медиц., медиц. терм.* (медицинский термин);
- *мн., мн. ч., множ., м. ч.* (множественное число).

Загалом 70 ремарок з 239 (близько 30 %) мають різне позначення. Найбільше варіантів мають стильові та граматичні ремарки. Крім того, у словникових статтях зустрічаємо як скорочене позначення ремарок, наприклад, *делик.* так і повне – *деликатно*. Така варіантність ускладнила розуміння словникових статей читачем та роботу зі словником загалом.

Дякі ремарки у АРУС мають однаковий зміст але різну форму, наприклад:

- *стар.* (старое слово);
- *старинн.* (старинное слово);
- *устар.* (устарелое);
- *шут., шутл., шутлив.* (шутливо);

– *шуточн.* (шуточно).

На нашу думку, об'єднання таких ремарок дало б змогу скоротити їх загальну кількість та оптимізувати систему позначок загалом.

Зазвичай у перекладних словниках ремарки подаються мовою реєстру. Основна частина ремарок у АРУС подана російською мовою, однак трапляються й українські позначки, наприклад, *вес. пісня* (весільна пісня), *зах.* (західне), *росл.* (рослина).

Традиційно місце ремарки у мікроструктурі словника – після граматики у заголовковому слові, або безпосередньо після заголовкової одиниці, яка не має структурного елемента граматики [3, с. 123]. У АРУС підхід до розміщення ремарок послідовний. У словникових статтях вони розміщені згідно з традиційним підходом:

- *колымага* – (*гал.*) *колымага*;
- *знакомый* – (*диал.*) *знакімський*.

О. Курило писала, що АРУС є оригінальним типом словника, який відрізняється від усіх попередніх російсько-українських словників, поєднуючи в собі перекладний, тлумачний і синонімічний словники [12, с. 11]. Більшість дослідників звертають увагу на те, що в АРУС було подано дуже велику кількість синонімів до заголовкових слів. За таких умов потреба у їх стилістичному розмежуванні була особливо великою. За нашими спостереженнями, у багатьох словникових статтях бракує ремарок, які б вказували на сферу вживання того чи іншого слова, наприклад:

- *люля* (*колыбель*);
- *невідпертий* (*неопрровергнутый*);
- *трясучка* (*лихорадка*);
- *чуби голити* (*забирають в войско*).

Ремаркою «*неологізм*» у словнику позначені лише два слова – **настійність** та **січеник**. Ремарка також використана у низці стилістичних коментарів:

– (*малоудачные неологизмы*) *меншовико[і]вний*, *меншовичний*;

- (*неудачн. неологизм*) *верхогони*;
- (*непривившийся неологизм*) *виробня*;
- (*привившийся семантический неологизм*) *лижва*.

Цікаву групу ремарок, яких не знаходимо в пізніших словниках, становлять позначки походження слова, наприклад, *арабское слово*, *полонизм*, *персидское слово*.

Загалом система позначок для характеристики слів АРУС стала основою для багатьох словників, які були видані пізніше. Наприклад, у російсько-українському словнику за ред. П. Мустяци, виданому у 1937 р., використовується 121 ремарка. Понад 70 % (86 одиниць) позначок для характеристики слів цього словника взято з АРУС. Частина нових ремарок, які з'явилися у словнику за ред. П. Мустяци має той самий зміст, що і в АРУС, наприклад:

- *ругательное* (АРУС) – *бранное* (словник за ред. П. Мустяци);
- *земледельческий* (АРУС) – *сельское хозяйство* (словник за ред. П. Мустяци);
- *в электротехнике* (АРУС) – *электричество* (словник за ред. П. Мустяци).

Таким чином, можемо зробити висновки:

1. Система ремарок у АРУС стала значним досягненням українського словникарства. Вона була суттєво вдосконалена, як кількісно так і змістовно, порівняно зі словниками, виданими раніше.

2. АРУС дав доволі докладну стилістичну характеристику лексики української мови початку ХХ ст. Впроваджені у АРУС позначки для характеристики слів дозволили розмежувати стилістично нейтральну і стилістично забарвлену лексику, сприяли усталенню мовної норми.

3. Основний склад системи ремарок у АРУС знайшов застосування у пізніших словниках різних типів. Система диференціації слів у АРУС відіграла вагомий роль у розвитку і становленні системи ремарок в українській лексикографії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бибик С. П. Стилістична ремарка – дозвіл чи заборона? / С. П. Бибик // Культура слова. – 2000. – Вип. 55–56. – С. 52–59.
2. Бурячок А. А. Функціонально-стильова оцінка слів у словнику української мови / А. А. Бурячок // Лексикологія та лексикографія. – К., 1969. – С. 78–95
3. Демська О. Вступ до лексикографії: навчальний посібник / О. М. Демська; Національний університет «Києво-Могилянська академія». – К.: Вид. дім Києво-Могилянська академія, 2010. – 268 с.
4. Дослідження з мовознавства в Українській РСР за сорок років [Текст] / АН УРСР, Ін-т мовознав. ім. О. О. Потебні; відп. ред. І. К. Білодід. – К.: Вид-во АН УРСР, 1957. – 310 с.
5. Дубичинский В. В. Теоретическая и практическая лексикография / В. В. Дубичинский. – Вена; Харьков, 1998. – 156 с. – Библиогр.: С. 137–150 – рус.
6. Жовтобрюх М. А., Кулик Б. М. Курс сучасної української літературної мови. – К.: Вища школа, 1972. – Ч. 1. – 406 с.
7. Зайцева О. В. Історія формування системи ремарок у словниках української мови / О. В. Зайцева // Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили]. Сер.: Філологія. Мовознавство. – 2012. – Т. 195, Вип. 183. – С. 36–39.
8. Зайцева О. В. Ремарка як лексикографічна категорія / О. В. Зайцева // Актуальні питання гуманітарних наук: міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. – Дрогобич, 2014 – С. 167–173.
9. Ізюмов О. Російсько-український словник / О. Ізюмов. – К.: Книгоспілка, 1926. – 660 с.
10. Курс історії української літературної мови / За ред. І. К. Білодіда. – Т. 1. – К., 1958; Т. 2. – К., 1961.
11. Москаленко А. А. Нарис історії української лексикографії / А. А. Москаленко. – Київ: Радянська школа, 1961. – 161, [1] с.
12. На мовознавчому фронті редагують: Г. Ткаченко (відповідальний редактор) та О. Курило; Науково-дослідний інститут мовознавства при Всеукраїнській академії наук. – Київ: Радянська школа, 1931.
13. Тараненко О. О. Новий словник української мови: концепція і принципи укладення словника / О. О. Тараненко. – Київ [та ін.]: НАН України. Ін-т укр. мови, 1996. – 170 с.

14. Російсько-український словник : [в 2 т.] / С. Іваницький, Ф. Шумлянський. – Вінниця : Відділ Народної освіти Подільської Народної управи, 1918. – 2 т.
15. Російсько-український словник / [відп. ред. П. Мустяца] ; Академія наук УРСР, Інститут мовознавства. – Київ : Вид-во Академії наук УРСР, 1937. – 890 с.
16. Російсько-український словник / гол. ред. А. Е. Кримський [та ін.]; Українська академія наук, Комісія для складання словника української живої мови. – Київ : Червоний шлях, 1924.
17. Російсько-український словник / за ред. В. В. Жайворонка. – К. : Абрис, 2003. – 1401 с.
18. Русско-украинский словарь: 80 000 слов / гл. ред. М. Я. Калинович ; ред. Л. А. Булаховский, М. Ф. Рыльский. – Москва : Государственное изд-во иностранных и национальных словарей, 1948. – 799 с.

О. М. Лось,

Национальный университет «Киево-Могилянская академия», г. Киев, Украина

СИСТЕМА ПОМЕТ В РУССКО-УКРАИНСКОМ АКАДЕМИЧЕСКОМ СЛОВАРЕ ПОД РЕД. А. КРЫМСКОГО И С. ЕФРЕМОВА

Статья посвящена системе помет российско-украинского академического словаря, их видах и использовании. Описаны подходы к использованию ремарок в российско-украинских словарях первой половины XX в. Предложена классификация помет в русско-украинском академическом словаре. Осмыслена практика маркирования слов в исследуемом труде.

Ключевые слова: академический словарь; словарная помета; маркирование.

O. Los,

National University of «Kyiv-Mohyla Academy», Kyiv, Ukraine

TABLE SYSTEM IN THE RUSSIAN-UKRAINIAN ACADEMIC DICTIONARY BY A. KRYMSKI AND S. EFREMOV

The article is devoted to the study of the linguistic labels in the Russian-Ukrainian academic dictionary by A. Krymski and S. Efremov. The purpose of the study is to describe the label system, to compare it with the label systems dictionaries published earlier and later, to establish principles labels applying in the dictionary. Relevance of research conditioned by the fact that during the 20th century the dictionary and its label system were not investigated in particular. In our study we use descriptive method. In the Russian-Ukrainian academic dictionary were used stylistic labels and comments. Label system in the Russian-Ukrainian academic dictionary by A. Krymskiy and S. Yefremov contains 239 units, which include grammatical, lexical, semantic and functional-style. The flaws of the application labels in dictionary is their variability, using various labels of the same content, labels were not used for words that have distinct stylistic coloring. Overall label system in dictionary was a significant achievement for Ukrainian lexicography. It was significantly improved, both quantitatively and content, compared with dictionaries issued earlier. Labels implemented in dictionary allowed distinguish stylistically neutral and stylistically colored lexic. The basic structure of the label system in dictionary later found application in various types of dictionaries. The label system in the Russian-Ukrainian academic dictionary played an important role in the development of label systems in Ukrainian lexicography. The results of our study can be used for a broader analysis of the Russian-Ukrainian dictionaries of the first half of the 20th century and development of labels systems in Ukrainian lexicography.

Keywords: dictionary; linguistic label; marking.